

Петро БУДІВСЬКИЙ (Луганськ)

ОЛЕКСА ДОВБУШ У ЛЕГЕНДАХ ТА ПЕРЕКАЗАХ, ВИДАНИХ ВОЛОДИМИРОМ ГНАТЮКОМ

Видатний український фольклорист Володимир Гнатюк у 1910 році у Львові видав "Народні оповідання про опришків" (Етнографічний збірник. — Т. 26). Це найповніше зібрання епічних творів про відважних месників Карпат і Прикарпаття упродовж трьохсотрічної боротьби з гнобителями. Проте найбільше тут уміщено легенд, переказів про славного ватажка опришків Олексу Довбуша. Наш земляк умістив навіть деякі зразки із Фольклору панівних класів, так званого "збойницького" циклу, де народний герой України висвітлюється в різко негативному плані. Однак переважна більшість легенд і переказів розкривають знаменитого отамана в позитивному аспекті — як захисника пригнобленого люду — доброго, чесного, гуманного.

Тематично весь епічний спадок про незламного печеніжинця, зміщений у збірнику В. Гнатюка, можна розділити на п'ять розділів:

1. Дитинство Олекси.
2. Ювість та початок опришкування.
3. Героїчна боротьба Довбуша за народну справедливість.
4. Смерть славного ватажка опришків.
5. Вічно живий Олекса Довбуш (пам'ятні місця героя, його скарби тощо).

Історична постать Довбуша овіяна гарячою любов'ю і надзвичайною пошаною українського народу; він полонив серця людей насамперед тим, що став на захист поневолених і скривджених. Тому в пам'яті народній залишився справжнім оборонцем пригноблених, месником за народні кривди. Народні легенди та перекази простежують шлях свого улюбленця від перших днів

його появи на цьому світі до останнього його подиху. З них ми дізнаємося і про поступову еволюцію образу героя протягом його життя й діяльності.

В епічному фольклорі біографія Олекси Довбуша, окремі моменти життєпису народного героя щедро завітчуються художньою вигадкою, а часом і фантастикою. Реалізм і романтика, тісно переплітаючись, складають майстерно довершене полотно. Водночас це своєрідний літопис тогочасного опришківського руху та його крапцого представника.

У більшості легенд і переказів Олекса показаний вихідцем із простого народу. Найчастіше він — син пастуха чи бідної вдови з Микуличина. Але в деяких переказах говориться, що Довбуш народився від хазяйської дочки та вівчаря-наймига. Матері соромно було спускатися в село з полонини, і вона жила з сином, аж доки той не підріс і сам не став пастухом [5, 48-53].

В епічних жанрах Олекса — син бідного селянина. Ще в ранньому дитинстві хлопчик зазнав злиднів і горя у батьків, які мали семеро дітей і володіли лише однією парою волів. Коли Довбуш підріс, то змушений був іти в найми й самотужки заробляти собі на хліб [2, 60; 2, 64; 2, 74].

Слід зазначити, що історичні документи досить точно констатують місце народження Олекси Довбуша — село Печеніжин на Івано-Франківщині [3, 59-60]. Народні ж перекази називають при цьому села: Космач [2, 60], Устеріки [2, 70], Заріччя [2, 86], Микуличин [4, 164], Жиживу [1, 93], Борщів, [1, 93], Красноїль [1, 93] тощо. Пояснити таку ситуацію варто тим, що більшість народних переказів та легенд про Довбуша були складені в певній місцевості й тому, вдаючись до художнього домыслу, автори хотіли бачити його вихідцем саме свого села й мали за велику честь називати рідне село батьківщиною героя. Таким же чином можна пояснити й плутанину з ім'ям печеніжинця, коли його замість Олекси називають Дмитром [2, 70], Іваном [1, 93], Петром [1, 93], Миколою [1, 93] чи Василем [1, 93]. Це є також свідченням того, що Олекса Довбуш був добре знаний серед широкого загалу, тема опришківства хвилювала народ, і за допомогою фольклорної епіки митці слова намагалися задовольнити ці запити.

Отже, народився Олекса Довбуш, за свідченням історичних джерел у 1700 році [3, 60] в убогій селянській родині пастуха [1, 93], комірника Василя Довбуша [1, 21].

Щоб підкреслити соціальне походження Довбуша, при описі інтер'єру убогої селянської оселі, де він народився, легенди вдаються до такої стилістичної фігури, як антитеза: "В поганій

застайці латаній, дець у якогось пана на подвір'ї, на свинських коритах" [4, 86], а не в "ясних світлицях і високих палатах" [4, 86].

Народження печеніжинця народ наділив фантастичними рисами: як тільки з'явився на цьому світі Олекса, то "сто зірок йому над головою хрестом стали, ясна зоря над тою застайкою зійшла, затихло звір'я в лісі, птиці в зворі, риби в потоках, змія під колодою, а всі череди в полонинах стали-постали, а всі нани і здригнулися, і у самого царя випала чаша з рук" [4, 86]. Цей сюжет дуже нагадує біблійні мотиви народження Ісуса Христа, який переплітається з уявленням українців щодо появи на світ нового життя. З'явився Ісус Христос на землі — зірка нова зійшла; Христос народжується в овечих яслах, Олекса — на "свинських коритах" в сім'ї вівчаря [1, 94]. Хресне знамення постає, наче благословення Боже на справи праведні, бо відомо, що саме "хрестом перемагають сили бісовські, хрестом Господь помагає князям у боях, захищені Христом вірні люди перемагають супротивних супостатів і хрестом скоро ратуються в напасті, хто з вірою його признає" [1, 132].

Легенди підкреслюють, що боротьба Довбуша за життя почалася ще в череві матері, звідки його "випороли баргкою" [4, 86]. Отже, перше Олексине випробування, його перше протистояння зі злом, зі смертю він з честю витримав. Далі перед нами постає контрастна символічна картина: "Чорні круки вилетіли з лісу і сіли, крякаючи, над панським двором, сповіщаючи, що народився ще один синок Довбушевої сім'ї". А тут нове диво. На хату Довбуша сів сірий орел, засіяла ясна зоря: "Незвичайна дитина народилася в Довбуца, — говорили люди, — коли орел прийшов її відвідати" [4, 93]. Тут ми чітко простежуємо наявність образів-символів, які досить виразно передають незвичайність, чудотворність, фантастичність майбутнього Олексиного шляху. "Чорні круки" — це народний символ горя, смерті, грізне попередження про помсту панам, ясна зоря — знамення праведності земного життя, а орел — символ волелюбності, щлеспрямованості, сили, захисту. Загалом орла народ вважав святим птахом, бо той, літаючи високо в небі, спілкується із самим Господом [1, 94]. Проте героями не народжуються, ними стають, через те й Довбушу народ приготував такий поступовий, важкий шлях.

У значній частині фольклорної епіки розповідається, що Олекса Довбуш та його побратими — це реальні люди, які жили й діяли в певний історичний період та на певній території. Основна їх риса — надзвичайна фізична сила. Проте майже всі відомі

герої змалку нею не відзначалися. Більше того, частина з них мала фізичні вади. Так, Олекса Довбуш у дитинстві не був наділений якимисьь незвичайними рисами, як і російський герой казок чи білин Ілля Муромець; наш печеніжинець був також хворобливим, немічним та не наділений особливою фізичною силою. Він пас вівці [4, 113], дуже бідував [4, 106], бо батько мав лише пару волів [4, 20]; в інших джерелах мав чотири вівці [1, 96], до трьох (семи [4, 109]) років хлопець не міг говорити [4, 93], не міг ходити [1, 96]. Повинно було статися якесь диво. І воно сталося: хлопчику було лише три роки, коли він пересадив через вориння панське теля, і переляканий батько відправив його на власний хліб [1, 96].

Історичні джерела нам не залишили жодних свідчень цього періоду. Чим займався Довбуш, окрім господарства, невідомо. Легенди ж залучають Олексу до ковальської справи [5, 28], показуючи його неабиякий хист до цього та богатирську силу, деякі епічні фольклорні зразки підкреслюють, що причиною богатирської сили славного печеніжинця, його безсмертя є втручання надприродних сил, допомога язичницьких і християнських богів та старих дідів-чарівників [2, 55; 2, 58; 2, 61].

Ставши безсмертним, найсильнішим і невразливим, Олекса вирішив податися в народні месники.

Народні перекази по-різному пояснюють мотиви вступу Довбуша в опришки, але соціальні чинники всюди залишаються однаковими. Олекса йде до лісових хлопців, щоб помститися панові за смерть свого брата й захопити його майно, або щоб помститись шляхтичам за кривди односельчан, щоб "розбивати тих панів, що хлопам кривду робили" [5, 181]. Надзвичайна сміливість, завзятість, організаторські здібності зробили Довбуша ватажком опришків.

Вагоме місце серед легенд і переказів займають твори про конфронтацію різних верств, очолену Олексою, у яких особливо рельєфно виступають риси характеру героя. Народні месники боролися проти гнобителів своїми методами — відбирали в них гроші, майно, худобу, роздавали все те найбіднішим, спалювали маєтки. Знищуючи кривдників, повертаючи селянам награбоване, вони домагалися своєї селянської правди. Саме цим і пояснюється велика кількість епічних творів про боротьбу опришків з багатіями. У більшості перекази про Довбуша — це невеличкі художні замальовки, які зображають окремі епізоди боротьби. Сюжет їх напружений, динамічний. Вони тісно пов'язані з реальним життям, для більшої достовірності розвиток дії в них пов'язаний з певним конкретним місцем, якоюсь географічною назвою чи особово. Наприклад: "Помста Дідушкові" [5, 167], "Як Олекса Довбуш добув касу у Солотвині" [5, 156], "Довбуш та Гердлічка" [5, 171].

“Кочуба, Довбушева гора” [5, 172], “Про багача Гениха і Довбуша” [5, 183] та інші. Специфіка цих зразків полягає в тому, що Довбуш сам безпосередньо організовує й очолює всі бойові операції і в час проведення їх виступає душою загону. Він завжди з’являється в найнебезпечніших місцях, вступає в єдиноборство з панами. Опришки йому лише допомагають, а Олекса завжди виходить переможцем і сам карає ворогів. Усе йому вдається дуже легко, бо немає на світі сили, якій не міг би він протидіяти. Жодний уснопоестичний твір не говорить про поразку опришків, хоч такі факти, звичайно, мали місце.

Про чуйність і доброту Олексиного серця говорять різні народні легенди та перекази. Так, зокрема, умираючи, він думав про свій народ: “Посічіть моє серце на шматки і поховайте в різних місцях у Карпатах, бо хочу я бути всюди зі своїм народом, йому служити й після смерті” [4, 10]. У цих творах при змалюванні славетного лицаря використовується гіперболізація. Відважний герой Карпат нагадує героїв билин, дум, казок. Він легко вириває з коренем столітнього дуба [4, 106] і піднімає його над головою [4, 102], приносить на гору дерево, яке не могли везти дві пари волів [4, 18]. Він звалює на спину велику скелю й несе на вершину гори, залишає там, викарбувавши своє ім’я [4, 107]. Олекса виступає проти багатотисячного ворожого війська [4, 131] і здобуває перемогу. Його ловлять угорці, варять у великому мідному котлі, а він собі спокійно грає на сопілці [4, 121]. Характерною ознакою епічних творів про Довбуша є те, що в них найбільше акцентуються дві ознаки відважного лицаря – фізична сила та допомога бідним [5, 74; 5, 143].

Народні легенди та перекази зафіксували останні години життя отамана. Довбуш був поранений Штефаном Дзвінчуком 23 серпня 1745 року. Рана виявилась тяжкою. Олекса вибився із сил [5, 275] і залишився в куцах [5, 275]. Наступного дня він помер [5, 266].

Героя Карпат не стало серед живих, але народна мудрість не відпускала його й до мертвих. І тому почали ходити легенди про те, що “гірський орел” живий, зачаївся в горах [5, 301], чекає часу, щоб знову опуститися з Карпатських вершин, аби мститись за людські кривди [5, 325].

Складаючи легенди про місця перебування опришків, люди вірили, що згодом із Довбушевих скель та комор [4, 206-207] воскреснуть народні месники й своїми бартками, рушницями знищать ярмо неволі [5, 282]. Тому існували легенди про заснулих, замкнених в опришківських коморах синів опришків, які чекають слушного

часу, аби воскреснути, ожити з кам'яних брил [4, 204]. Недарма ходять перекази, згідно з якими Олекса Довбуш, затикаючи свій топірець у залізний хрест, сказав: "Як котрий знайдеться такий, аби у сім років свого життя зміг би цю бартку витягнути, то буде такий самий у кожному ділі, як я" [4, 204]. І селяни з сумом констатували: "А тепер другого такого нема" [5, 311], щоправда, не втрачаючи надії: "Може, ще знайдеться, хто витягне бартку!" [4, 204].

Особливо багаті пам'ятками про Довбуша Карпати. Тут навіть є велика стрімка гора Довбушанка [5, 301]. На ній, за переказами, часто зимував із своїми товаришами Довбуш, десь на горі були його знамениті печери, комори [4, 216]. А на камені [5, 304], що стоїть під горою, часто спочивав Довбуш, коли йшов на верхів'я збирати нараду опришків. І навіть є скеля та камінь біля села Ямне, на якому Довбуш ніби любив обмірковувати черговий наступ [5, 299]. Є Довбушеві печери над Прислопом [5, 304], Довбушеві комори в Мокрині [4, 207], Бельмегах [4, 208], Васири [4, 209], Вільсі, Магурі, Лисій [4, 207].

Дуже багато народні легенди зберегли свідчень про Довбушеві скарби. Так, у Космачі "з тієї сторони, з котрої сонце сходить між двома буками" [5, 319], була криниця, під плитами якої Довбуш заховав свої скарби. Характерно, що скарби заховані саме з того боку, де сходить сонце. Чи не є це свідченням того, що народ вірив у сонце волі, яке зійде в майбутньому, і поневолений народ візьме у свої руки закопані скарби? Образ Олекси Довбуша в легендах, переказах — яскравий тип народного героя, славного ватажка карпатських опришків на західноукраїнських землях першої половини XVIII ст. У ньому втілені найхарактерніші риси патріота-звитяжця.

Література:

1. Будівський П. Олекса Довбуш в історії, фольклорі та літературі (проблема історичної та художньої правди) — К., 1999 — 494 с.
2. Гнатюк В. Народні оповідання про опришків // Етнографічний збірник — Л., 1910 — т. 26. — 351 с.
3. Грабовецький В. Олекса Довбуш — Л., 1994 — 269 с.
4. Лицарі волі — К., 1992 — 238 с.
5. Славний ватажок опришків (народ про Довбуша) — К., 1994 — 343 с.